

Изгубеният „контекст“!

Демонстрации на индексичността и рутината в обикновения език

Димитър Вацов

Резюме: Първата част на статията демонстрира, че понятието „контекст“, макар и да е твърде често употребявано във всекидневието и науката, е квазипонятие. Не разполагаме с ясно дефинирано значение на „контекст“ – напротив, в „контекста“ са насложени серия от неясноти, които статията се опитва да покаже. „Контекстуалната зависимост“ също е редуktivна фигура, която при това е слаб и несъвършен инструмент за практически рационализации.

Втората част на статията се опитва да проясни понятието за контекст, като преобърне отношението между „контекст“ и „индексичност“. Противопоставяме се на традиционната теза, че индексалии са тези изрази, чиито референти и значения варират от контекст към контекст. Обратно, какъв е контекстът зависи пряко от феномена на индексичността. Изхождаме от едно разширено етнометодологическо разбиране за индексичност, според което всички думи и изрази са индексични: те указват както своите референти, така и своите значения, изцяло събитийно, в актуалната речева ситуация, тук-и-сега. Индексичността води речта, като актуално задейства един или друг навик за регулярно поведение, „закача се“ за едно или друго обичайно значение на думите, но и на нещата, за които говорим. Индексичността указва навик и чрез това контекст.

Ключови думи: контекст, навик, индексичност, референт, значение.

Димитър Вацов е доцент по философия в Департамента по философия и социология на Нов български университет. Той е главен редактор на сп. „Критика и хуманизъм“, както и председател на УС на „Фондация за хуманитарни и социални науки – София“. Автор е на следните книги: „Това е истина!“ (София: НБУ, 2016); „Опити върху властта и истината“ (София: НБУ, 2009), „Свобода или признаване: Интерактивните извори на идентичността“ (София: НБУ, 2006); „Онтология на утвърждаването: Ницше като задача“ (София: Изток-Запад, 2003). Публикувал е редица статии на италиански, руски, френски, испански, полски и английски език. Интересите му са в областта на политическата философия и постаналитичната философия на езика.

Адрес за връзка: Нов български университет, Департамент „Философия и социология“, Бул. „Монтевидео“ № 21, корпус 1, офис 110, София 1618; Email: dvatsov@gmail.com

Неяснотите около „контекста“

„Контекст“ е едно от най-употребяваните, но и от най-мътните и неясни понятия във философията и хуманитаристиката. Любопитен в това отношение факт е, че понастоящем в Станфордската енциклопедия по философия¹ има 1427 статии, използващи понятието „контекст“ – сякаш то е саморазбиращо се, – но няма статия за него. *Wikipedia* също не дефинира обобщено понятие за контекст, а препраща към десетки *контексти* на употреба на това понятие. „Контекст“, изглежда, е квазипонятие – то често играе ролята на „понятие“, чрез което други неща биват обяснявани, но самото то няма стабилизирано еднозначно значение.

В същото време, без да има стриктно очертано значение (без да е понятие в сторгия смисъл), думата „контекст“ има не просто широки употреби, но и тези употреби са максимално банализирани във всекидневния, а и в научните езици. В различните тривиални употреби вероятно може да бъде хванато някакво, макар и минимално, споделено разбиране за това що е „контекст“. Българският тълковен речник (а по доста сходен начин и британският) описва значението на „контекст“ така²:

1. *спец.* В езикознанието – част от текст около дума или израз, която определя или уточнява значението им.
2. *прен.* Обстоятелства, обстановка, събития, в които се вмести дадено явление, събитие. *В контекста на всички неуредици и стачки оставката на министъра е напълно логична.*

Въпреки че тези речникови дефиниции със сигурност не са нито точни, нито изчерпателни, между тях е откриваема семейна прилика. Ще я формулирам донякъде фриволно: с „контекст“ обозначаваме някакви странични, но все пак съседни или съпътстващи неща, поради които нещото, което е на фокус и чийто контекст описваме, добива своето значение. Казано иначе, „контекст на нещо“ е *неговото – на нещото – близко обкръжение*. „Близко обкръжение“, което при това е *определящо* и дори *конститутивно* за значението (смисъла) на съответното нещо.

Конститутивната роля на обкръжаващите неща спрямо значението на нещото може да бъде разбрана по различни начини. Често ние я представяме като проста и едностранна зависимост - казваме, че нещата са контекстуално зависими (context dependent), т.е. контекстът пряко определя значението им или дори възникването им

---

¹ <https://plato.stanford.edu>. Последно търсене на 4.12.2016 г.

² <http://talkoven.onlinerechnik.com/duma/%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BA%D1%81%D1%82> (посетена на 4.12.2016 г.).

(„В контекста на всички неуредици и стачки оставката на министъра е напълно логична“³). Все пак *контекстуалната зависимост не е директна каузална зависимост* – за разлика от причината, която по презумпция напълно еднозначно детерминира следствието, детерминацията откъм контекста не е тъй пряка – защото контекстът обикновено е някак си множествен, недотам определен, шуплест, нехомогенен. Затова и не обявяваме директно контекста за причина на нещото. Все пак между причинното и контекстуалното обяснение понякога има прилика – често и двата типа обяснение са форми на практическа рационализация, според които нещото е такова, каквото е, *поради* контекста или *поради* причината. При такива употреби контекстът, както и причината, *имплицират* нещото. Може би обаче съвсем не е нужно да мислим контекстуализацията по модела на „импликацията“. Дали да мислим нещото като имплицирано от контекста, това е едната неяснота. Към нея ще се върна.

Друга неяснота около значението на думата „контекст“ е в това, че значението ѝ може да варира безкрайно съдържателно. Най-напред защото „нещото“, за чийто контекст се питаме, може да бъде твърде различно: можем да се питаме за контекста на употребата на дадена дума, на даден израз, за контекста на написването или на рецепцията на по-голям текст, за контекста на възникването на дадена теория, но и за контекста, в който се случва даден природен или социален факт или пък дадено (всекидневно, историческо, политическо и т.н.) събитие, и т.н., и т.н.

Но не само „нещото“, за чийто контекст се питаме, варира съдържателно. Не по-малко варират и нещата, които взимаме за контекст – за „близко обкръжение“ – на съответното нещо. Защото за контекст на даден езиков фрагмент (дума, израз, текст) ние можем да вземем друг езиков фрагмент:

1. За контекст можем да вземем **съседните думи, изречения или параграфи** в по-голям писмен текст или пък **най-близките по време реплики** в даден разговор (но забележете, за „контекст на разговора“ можем да вземем и реплики, изказани вчера или дори много по-отдавна, които обаче ние нетематично удържаме или на които експлицитно се позоваваме като на **важен и близък** „контекст“; също за контекст на даден писмен фрагмент можем да вземем фрагменти от други – външни и в този смисъл далечни, – но все пак **релевантни** към него текстове и т.н.). Освен това:

---

³ В този пример „логичността“ на оставката може да бъде прочетена като „причинност“: сякаш контекстуалните обстоятелства – „неуредиците и стачките“ - причиняват оставката; но дали наистина казваме това?

2. Като „контекст“ на даден езиков фрагмент ние можем да вземем не само други езикови фрагменти, но и съвсем **конкретните материални обстоятелства**, съпътстващи неговото написване или изричане. Например, като контекст на даденото изказване сякаш естествено е да вземем това: кой точно е говорителят, какви точно са времето и мястото, в които той прави изказването, кого точно адресира с него, на кого отговаря, какви жестове прави и т.н. Подобни материални контексти най-често ни изглеждат съвсем определени – нещата в тях сякаш са референтно посочими (макар и изчерпателно посочване да е трудно – на практика невъзможно!). Но дори и телесно-материалните контексти да са съвсем определени, често и те не са достатъчни, за да разберем значението на дадено изказване или пък на даден факт. Защото:
3. Често за обяснението на значението на дадено изказване или събитие ни се налага да посочваме по-друг тип, нека обобщено ги наречем **„конвенционални контексти“**: за контекст можем да вземем някои по-общи езикови, исторически, социални, културни, правни и пр. норми, но също и различни институции, процедури, процеси, както и всякакви писани и неписани кодекси на поведение. Въобще често за контекст вземаме **различни по-общи правила и инстанции, които рамкират средата**, в която се случва съответното събитие или изказване. И все пак и тук не е по принцип самоочевидно кои точно по-общи конвенции следва да бъдат придърпани като релевантен контекст на съответното изказване или събитие, кои трябва да бъдат взети като част от неговото определящо и в този смисъл близко обкръжение.

Впрочем от примерите се вижда, че *под „близост“ между нещото и неговия контекст не може да се разбира някакво буквално пространствено или времево съседство*. Защото „близостта“ е *перспективна оценка* за пряка връзка между нещото и неговото „обкръжение“: посочвайки контекста, ние посочваме *нещата, които* според нас повече или по-малко *пряко влияят върху нещото*, за което говорим, дори и тези неща да са максимално абстрактни и/или отдалечени в обичайния „физически“ пространствено-времеви смисъл. Тук пак се получава нещо като парадокс: изглежда, че няма как да решим кой е релевантният контекст за дадено нещо – кое е неговото важно и близко обкръжение, - без да се заровим в контекста.

Сега още повече изглежда, че понятието ни е твърде неопределено! Формално погледнато, напълно произволно е какво ще вземем за контекст на дадено изказване или събитие – дали други изказвания, материални обстоятелства, някоя обща

конвенционална рамка, или от всичко по нещо. Съдържателно погледнато обаче не е така: впуснем ли се в изследване на нещо конкретно, сякаш в ситуацията на разбирането контекстът се натрапва – *нещото сякаш само индексично указва други неща, с които то е свързано и в чието непосредствено обкръжение то добива своето значение.*

Ще посоча още една базисна неяснота, насложена в думата „контекст“ – и във всекидневните, и в научните ѝ употреби:

В „контекста“ като че неизбежно се наслаждава едно *напрежение между определеност и събитийност*. От една страна, когато изясняваме нещо откъм контекста му, ние, искаме или не, трябва да придадем на контекста висока степен на определеност – трябва да представим нещата, които съставят контекста (т.е. елементите му, каквито и да са те – езикови фрагменти, материални фрагменти, общи конвенции), като повече или по-малко презентни, устойчиви, определени. Иначе изясняването на контекста не би имало смисъл – не би изпълнявало ролята си на обяснение, на рационализация. От друга страна обаче, контекстът като че се съпротивлява на това да бъде представен като напълно презентен и определен – защото той по някакъв начин протича, „ситуиран“ е, както казват етнометодолозите, в него е налице момент на уникално случване (и затова, на случайност), събитиеен е. Неяснотата е в това: *как така контекстът хем е определен, хем е флуиден.*

Добре известна е бляскавата критика, на която Дерида⁴ подлага редуccionистките схващания за контекст – тези, при които контекстът бива свеждан до проста презентност. Изглежда, че именно когато контекстът бъде редуциран до проста презентност, той влиза в режима на импликацията: нещото е такова, *защото* контекстът е такъв. Точка! Включен в режима на импликацията, контекстът играе ролята на *deus ex machina*.

Дерида обаче успешно деконструира семплата презентност на контекста и оттам детерминистките схващания за контекстуална зависимост. Аз подкрепям тази критика и няма да я повтарям. Проблем при Дерида обаче е, че през критиката на презентността „контекстът“ сякаш се разтваря, за да дойде на негово място едно екстатично и месианистично хайдегерианско Събитие. Сякаш след деконструкцията му, изчезва не просто понятието за „контекст“, но и усетът за известна регулярност и определеност на случването, което това понятие обичайно носи. Като че без понятието „контекст“

---

⁴ Jacques Derrida, *Limited Inc.* Evanston: Northwestern University Press, 2000, II.

губим чувството си за ситуативна практическа уместност на нещата, за които говорим – „изпадаме от контекста“. Сякаш вече можем да кажем всичко, защото всичко, което се случва в речта и опита, включително и това, което говорим в момента, е ефект на напълно уникално събитие, което всеки път *ad hoc – тук и сега, наново* - отлага своите следи, подписи и т.н.

Не че това прави Дерида. Впрочем най-често практическите деконструкции, които той прави на различни понятия, са чудесни техни контекстуализации, които изявяват регулярностите в употребите им и същевременно блокират редуционисткия им прочит. По-скоро горното е предупреждение за рисковете, до които води въвеждането на метафизичния речник на хайдегерианското „Събитие“: а именно, да преекспонираме уникалната събитийност на опита за сметка на практическите регулярности в него. Критикувайки редуционистките схващания за „контекст“, рискуваме да отидем в другата крайност: да направим контекста толкова флуиден и събитиен, че да обезсислим каквото и да е обяснение откъм контекст. Ще ни остане едно „събитие-чудо“.

Напротив, може би е добре да отчетем, че важна работа, която вършим, когато изясняваме контекста на нещо, е да експлицираме не само събитийността, но и практическите регулярности във връзките на нещото с обкръжаващите го неща. При това контекстуалната регулярност очевидно не е едностранна – каузална или квазикаузална – детерминация: отношението между контекст и нещо не е отношение на проста импликация. Каква е тази регулярност обаче или по-точно, какви са контекстуалните регулярности, не може да се каже предварително – защото те са винаги събитийно ситуирани и могат да бъдат изявени само откъм конкретен случай. И все пак именно доколкото изявяваме регулярните – повторителните, рутинни – начини, по които нещо се свързва с други заобикалящи го неща, ние изясняваме значението на нещото в неговия контекст. Т.е. не само случването, но и рутинната практическа регулярност, изглежда, са конститутивни за значението на нещото и на неговото обкръжение. Разбира се, тази регулярност се мени от случай към случай. Впрочем „случай“ е терминът, който аз предпочитам и който понякога синонимизирам с „актуален“ или „събитиен контекст“, защото думата „случай“ удържа идеята за актуално и недетерминирано случване, но удържа и идеята за обективация на случилото се: да разбереш „какъв е случаят“ означава да видиш какви са нещата, които са се случили (станали са факт), но и в каква връзка помежду им са се случили (включително и каква е рутинната регулярност на тази връзка, т.е. каква е нейната

практическа „логичност“). „Логичността“ тук, разбира се, не е строга, а трябва да бъде държана в близост до всекидневните употреби на тази дума, както в примера от тълковния речник: *„В контекста на всички неуредици и стачки оставката на министъра е напълно логична“*. „Логичност“ тук означава: обичайно е при такива неуредици и стачки министърът да подаде оставка. Но „обичайно“ не значи „необходимо“: защото, макар да е практически „логична“, макар и фактически да се е случила, оставка спокойно е можело да не бъде дадена. Тук няма строга логическа импликация.

Тъй че добре е да се откажем от семплите употреби на „контекста“ в режим на импликация: *контекстът не е „причина“*, заради която нещо се е случило или от която да можем пряко да изведем неговото значение. *Той дори не е условие за възникване или условие за значение на нещо*: чрез него не може по необходимост да се изведе нито „действителността“, нито дори „възможността“ на нещото.

Задачата ни следователно, когато разработваме контекста, е рационалистично по-непретенциозна, макар и по-трудоемка: да видим *не защо, а как нещо се случва*. И тази задача съдържа *двоен фокус*: да проследим както уникалните стъпки на случването на нещо спрямо други обкръжаващи го неща, така и рутинните регулярности, в които тези стъпки се вписват или на които се противопоставят. Това значи *да следим ad hoc съгласуването между индексичност и рутина* в етнометодологически смисъл - от случай към случай, от контекст към контекст.

Индексичност, рутина и контекст

Ще започна с една едра теза, която ще бъде пояснена постепенно, в серия от малки демонстрации. Тезата е: *Не индексичността зависи от контекста, а какъв е контекстът е въпрос на индексично указване*.

Що е индексичност? В последната ми книга върху „истината“ съм се опитал да очертая една по-прецизна теория на индексичността⁵. Тук няма да я реферирам, а ще покажа феномена на индексичността през примери, без много термини или поне с по-обичайни формулировки.

Използвам идеята за „индексично указване“ за анализ на езика в максимално прагматизиран и донякъде радикализиран смисъл: тезата ми е, че *към какво точно даден израз реферира*, както и *какво точно той значи*, това се решава винаги и само на

---

⁵ Димитър Вацов, *Това е истина!* София: Нов български университет, 2016.

място – в актуална речева ситуация. Изразите при актуалната им употреба пряко индексично указват определен референтен фокус („Тази маса!“ – представете си, че същевременно почуквам по масата, на която седя!) и също така пряко индексично указват какво обичайно значение на референтния фокус бива задействано с произнасянето им (в случая „масата като мебел“, а не като „количество вещество“). И това индексично указване – както на референта, така и на значението – е недетерминирано: индексичността работи уникално събитийно, *тук-и-сега*. Един вид, изразите на място – в ситуация – „си избират“ референта и значението.

Това съвсем не значи, че думите нямат свои обичайни значения и/или че те имат някакво напълно уникално събитийно значение. Значи обаче, че какво е значението на една дума може да се разбере само ситуационно. Най-отчетливо се вижда това при омонимите: дали думата „лира“ означава „музикален инструмент“, „парична единица“, „топлофикационен уред“ или „съзвездие“, това няма как да се разбере освен като се види контекста на актуалната употреба. Само в актуалната употреба думата може да „се закачи“ за някое от обичайните си значения: „Имате ли лири?“ най-вероятно ще значи нещо различно, ако е актуално употребено в музикален магазин или в обменно бюро. Но дори и думи, които нямат няколко отчетливо различни значения, все пак специфицират своето значение само в контекст. Както ще видим в един следващ пример, дали с думата „магазин“ имаме предвид „помещението, в което се продават стоки“, „работното време на магазина“, „функцията на продаването“ или друго, това се решава *ad hoc*. Т.е. индексичното указване на обичайно значение е събитийно и това се отнася за всички думи и изрази.

По същия начин стоят нещата и с т. нар. референти. Защото към кой „стол“ точно реферираме, когато казваме „Вземи стола!“ – дали към *ето-този-стол-тук* или към *ето-онзи-стол-там*, това се решава само в актуална ситуация. Актуалната употреба индексично – т.е. недетерминирано и събитийно – указва референтния фокус на думата и чрез това буквализира съответното обичайно значение.

Разбира се, аз тук извършвам едно разширение на разбирането за „индексичност“, близко до разширението, което правят етнометодолозите⁶. Разширителното четене на проблема за индексичността се противопоставя на една утвърдена традиция в лингвистиката и лингвистичната философия, която редуцира индексичността до характеристика на един тесен клас от изрази (т. нар.

---

⁶ Harold Garfinkel and Harvey Sacks, “On the Formal Structures of Practical Actions”, *Ethnomethodological Studies of Work*. H. Garfinkel (ed.). London: Routledge, 1986, 166.

„индексикалии“, „демонстративи“ или „деиктични изрази“). Да, това са изрази, за които е напълно очевидно, че кой е референтът им зависи пряко от актуалната речева ситуация: кой е „аз“ и кой е „ти“ се решава с актуалното изказване – изказването непосредствено посочва своя говорител и съответно, адресат. Също е очевидно, че и значението на тези изрази, поне понякога, е зависимо от ситуацията: какво значи „сега“ – дали „на мига“, дали „днес“, дали „през сегашното десетилетие“, или „в сегашната епоха“, това се решава *ad hoc*. Затова тези изрази биват наричани „индексични“. Обособяването им като самостоятелен клас обаче става чрез това, че те биват разграничавани от другите думи и изрази, защото се допуска, че другите думи и изрази имат референти и значения, които не са контекстуално зависими.

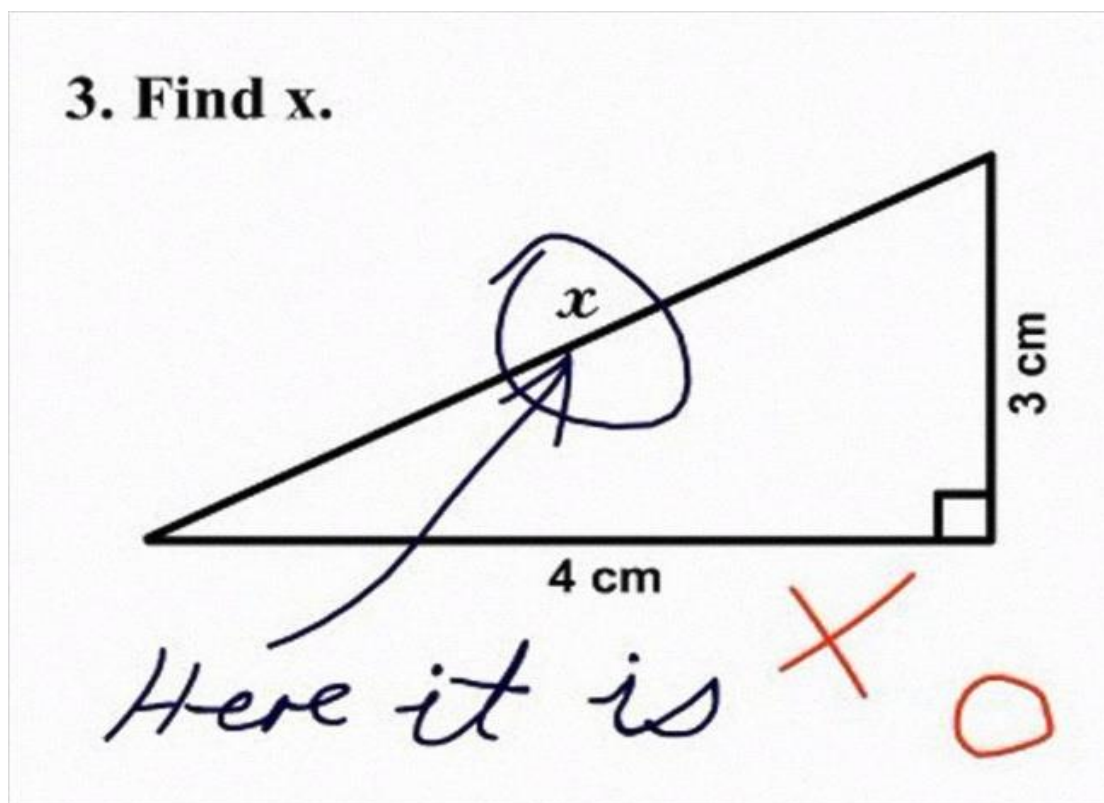
За разлика от тези аналитични философи и лингвисти, които спорят какъв точно е крайният списък на индексикалиите и какви са техните подвидове, аз считам – и ще демонстрирам, – че референтната функция при всички изрази е индексична. Какво точно дадена дума или израз сочи, към какво тя реферира, както и какво точно значи, това се решава винаги ситуационно – *тук-и-сега*. Казано иначе, *всички думи и изрази, доколкото са в актуална употреба, са индексикалии*.

Разбира се, ако индексичността – както на нивото на значенията, така и на референтите – беше напълно събитийна, т.е. нерегулирана, това щеше да блокира възможността за каквото и да е разбирателство. Както значенията, така и референтите, биха били напълно арбитражни. Това очевидно не е така. Две са ограниченията пред произвола на индексичността. Едното, което е по-важно, но няма да го разработвам сега, е интензитетът на силите в актуалното взаимодействие, които се съпротивляват на това да бъдат реферирани и означавани по определени обичайни начини (не можеш да наречеш мухата „слон“ освен в някаква твърде специална хипербола). Другото ограничение, на което сега искам да обърна внимание, са нашите навици за езикова артикулация – условно казано, речниците и граматиките, с които оперираме. *Ако индексичността е едната важна страна на „контекста“, то навиците – схванати като утаени във взаимодействие практически регулярности – са другата страна*.

Изхождам от прагматистското разбиране, че семантиката и синтаксисът не са никакви априорни рамки на езиковата прагматика, а са утаени в и чрез самата прагматика навици на рутинно повторително поведение. В качеството им на навици – на обичайни начини на рефериране и означаване – те не оказват твърд детерминиращ натиск върху актуалните употреби. Те обаче със сигурност оказват слаб (или непълен) натиск върху индексичността – канализират я „както обикновено“ – и чрез това правят

възможно разбирателството. Все пак индексичността винаги запазва приоритет спрямо обичайните начини на нейното канализиране: защото всеки път наново в събитийен контекст съвсем индексично – *тук-и-сега* – се решава кои думи през каква точно обичайна канава на значение към какво точно реферират.

Това най-добре може да бъде демонстрирано чрез т. нар. етнометодологически експерименти. Ще покажа два примера – първият е от ученически тестове (етнометодолозите в случая са лаици), а вторият е на Гарфинкъл.

Извадка от ученически тест:

„Очевидно е“, че този отговор е грешен (или по-вероятно, нарочно и иронично „сбъркан“). „Очевидно е“ също, че задачата изисква да бъде решена по Питагоровата теорема: $a^2 + b^2 = c^2$. Простата сметка показва, че „правилният“ отговор би бил: „ $x = 5$ “. И все пак откъде е тази очевидност?

„Очевидността“ идва от простия факт, че *виждаме* в изображението на тази фигура „правоъгълен триъгълник“ с дадени размери на катетите и с означена с „ x “ хипотенуза, и съответно изпълняваме заповедта „Намери x !“, като изчисляваме по Питагоровата теорема. *Виждаме така* не за друго, а защото дълго сме тренирани да виждаме в подобни фигури „правоъгълен триъгълник“ (разпознаваме съответния знак

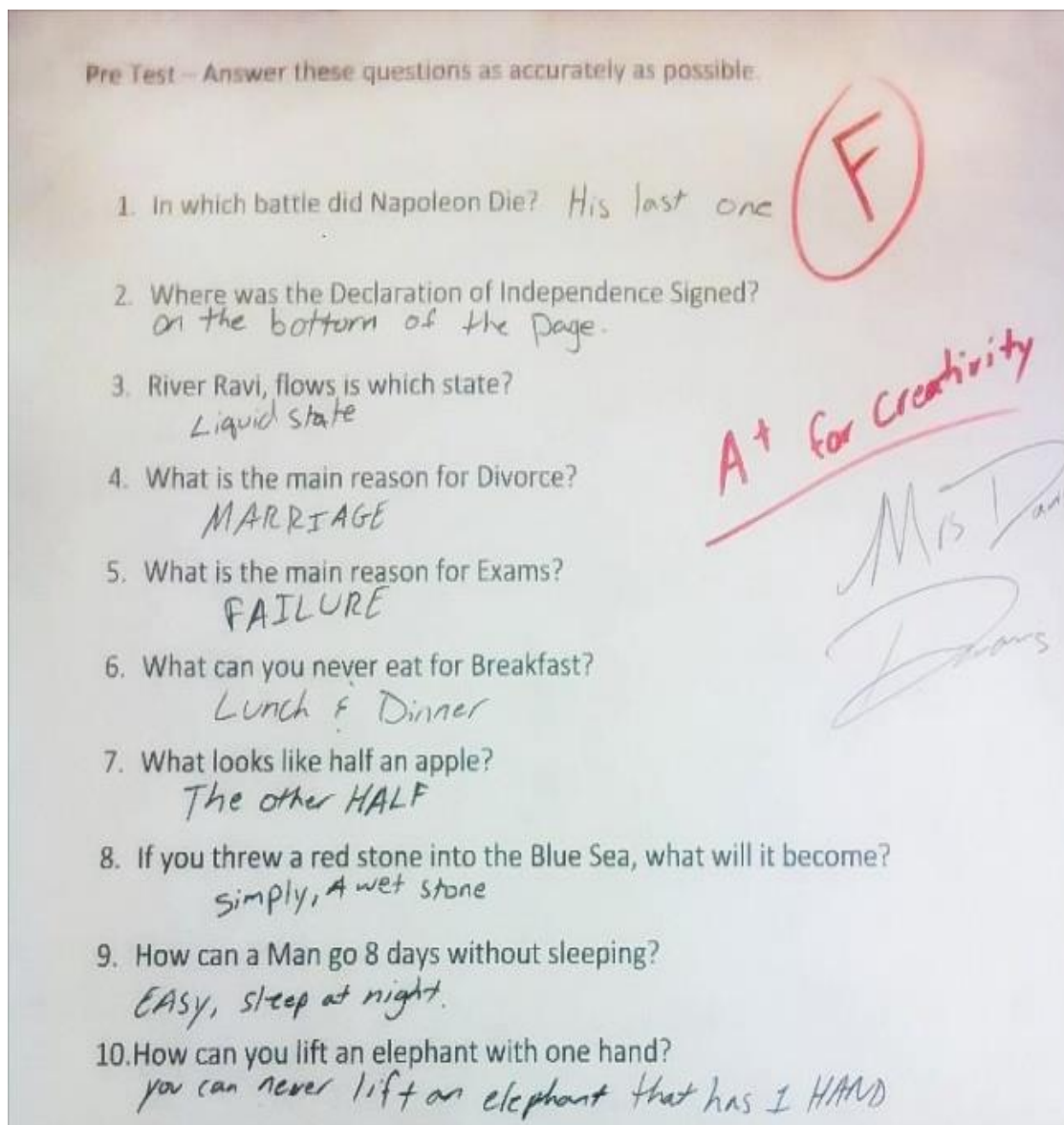
Тук заповедта „Намери цифрата „пет“!“ е напълно аналогична на „Намери х!“ от отговора на ученика в предния пример. Тренингът, който стои зад очертаването на „5-иците“, е тренинг да намираш къде в пространството от разнообразни изображения срещаш изображението „5“. Така децата учат цифрите. Но също и буквите. Ако задачата беше „Намери х!“ сред произволна серия от букви, разликата не би била значителна – типът тренинг е същият. Но това е типът тренинг, чрез който ученикът иронизираше учителката си в предния пример.

„Стига, стига! – ще възразите вие, – Все пак тестът от първия пример е за 7-ми клас, за разлика от втория, който е от предучилищната група на детската градина. Ученикът в 7-ми клас трябва да знае какво се очаква от него, а не да се прави на ударен! Той трябва да разпознае значението на „Намери х!“ в контекста на тест по математика за 7-ми клас! Когато си в 7-ми клас, подобен отговор е очевидно грешен!“ Да де, ама това – да разпознаеш контекста на 7-ми клас – пак е навик; и т.н. Кога се включва един навик и кога – друг? И кой в крайна сметка е правилният навик? На тези въпроси няма окончателен отговор – ако ги продължим, ще влезем в безкраен скептически регрес. Както демонстрираше още Витгенщайн, няма правило, по което да следваме правилото.

Но тук не става дума за скептицизъм. Забележете, че примерите не ни потискат, не ни обезверяват. Харесваме иронията на ученика спрямо тестовата ситуация, радваме ѝ се. Защо? Иронията – в класическия смисъл, като нарочно преобръщане на значението – е израз на свобода при боравенето с езика. Но дори и това да не е ирония, дори и ученикът напълно наивно да е разчел заповедта „Намери х!“ като заповед да открие знака „х“ в пространството, неговият отговор пак не е „грешен“ по принцип. Някак си нелепо е учителят да оцени такъв отговор като еднозначно „грешен“ – това би било догматизъм. Но и в двата възможни случая – ирония или не – ние пак се забавляваме с примера. Защото в подобни примери виждаме, че обичайното значение на думите и изразите не е еднозначно детерминирано. Какво ще е значението на „Намери х!“ зависи не от някакви много твърди условия, а от късото съединение на графиката с един или друг навик – късо съединение, което се случва индексично, тук-

и-сега, без предварително предрешена посока. Именно тази недетерминирана индексичност ни дава – може би измамното – чувство за свобода⁷.

Ето и още един пример, пак от ученически тест:

⁷ Вероятно свободата в антропологически смисъл следва да бъде разбрана като рефлексивно овладяване на индексичността като шанс да направиш друго (различно от „необходимото“), т.е. да закачиш непосредствената артикулация не просто към едно „задължително“, а и към друго обичайно или не толкова обичайно значение: по „твоя воля“, по „твой избор“. Неслучайно иронията е тропа, която бележи стратификационно високо ниво на цивилизованост и речево умение, т.е. на свобода. Все пак, ако свободата е практико-рефлексивно овладяване на индексичността като възможност за смяна на значението, то обратното не е вярно – индексичността не е свобода. Защото най-често индексичността работи не интенционално целенасочено („волево“), както при иронията, а „сляпо“. Помислете за многобройните всекидневни неразбирателства, при които двама души казват едно и също, а разбират различни неща – закачат едни и същи думи към различни значения и референти.

В повечето от отговорите ироничната стратегия е същата – а тук вече няма съмнение, че стратегията е иронична, защото я имаме в натрупване на 10 последователни отговора. Иронията се провежда чрез смяна на значението. Аз най-много харесвам отговор № 9: „Как е възможно човек да изкара 8 дни, без да спи? – Лесно, като спи през нощта.“ Хубав е този отговор, защото смяната на значението тече без никакво видимо усилие – езикът тъй и тъй ни предлага наготово разликата между „светъл ден“ и „денонощие“, като и двете значения се носят обичайно от думата „ден“. И все пак отговорът е стряскащ за задалия въпроса и забавен за читателя, защото с лекота прави въпроса безсмислен. От друга страна, ако някой ни зададе фронтално и сериозно този въпрос – да речем, по време на тест – ние много трудно ще се сетим да преобърнем значението на думата „ден“ и да го обезсмислим. Затова и отговорът е находчив и буди смях⁸. Спомнете си вицовете от серията „радио „Ереван““!

Попитали радио Ереван:

– Какво щеше да се случи, ако България се намираше в пустиня?

Радиото отговорило:

– Щеше да внася пясък!

Все пак и друго искам да покажа с този пример. А то е, че не само значенията, но и референтите на думите се сменят индексично: „2. Къде е била подписана Декларацията за независимост? – В долния край на страницата.“ Изместването на значението на въпроса „Къде“ води до изместване на референта – на всичкото отгоре отговорът „в долния край на страницата“ е фактологично верен (както и отговорът „Във Филаделфия“):

---

⁸ Трудно и рядко се сещаме да иронизираме подобни въпроси, защото следваме един базов речеви навик – този на „великодушието“ („charity“ в смисъла на Куайн и Дейвидсън): „charity“ значи да вярваме, че другите знаят какво говорят, и да се опитваме миметично да схванем смисъла на онова, което те казват, без да ги мислим за празноглавци. Великодушието обаче не е задължително възвишена душевна добродетел: то по-скоро е ефект на естествен „конформизъм“ на поведението, естествена склонност към миметизъм, която служи за избягване на недоразуменията, сблъсъците и неразбирателствата и за икономия на енергия и сили, респективно за акумулация на сили чрез сътрудничество.

Нека за удоволствие да погледнем и още един пример. Заемам го от новата книга на Кольо Коев, която наскоро прочетох в ръкопис⁹. Всъщност Кольо Коев е човекът, който още в предишната си книга въведе така радикално проблема за „индексичността“, че зарази и мен с нея.

Примерът е един конструиран от Гарфинкъл диалог между собственик на малък магазин и закъснял клиент, при което, както казва Коев (стр. 18 на ръкописа), „собственикът се опитва да удържи последователността на разговора, разчитайки на солидарно уместно дешифриране на принципно нееднозначните изрази, а клиентът упорито подчертава тяхната индексичност. Размяната на реплики започва собственикът“: „Магазинът е затворен.“

„Очевидно е, че е затворен. Продавате ли списание *Тайм*?“

„Магазинът е затворен през нощта.“

„Тогава ми продайте списанието тук. Няма да влизам в магазина.“

„Днес няма да има никакви продажби повече.“

„Ако искате да ми *дадете просто така* списанието, аз нямам нищо против, но иначе съм готов да си платя.“

„Господине, на вас нито ще продам, нито ще подаря каквото и да било.“

„А какво ще кажете да го продадете или подарите на съпругата ми?“

„Искате ли да извикам полиция?“

„А полицаят ще ми продаде ли списание *Тайм*?“¹⁰

Кольо Коев (пак там) съвсем резонно вижда в този пример от ранните работи на Гарфинкъл прототип на по-късните етнометодологически експерименти. Основната цел на тези експерименти, както е добре известно, е да покажат как рутината на навиковото поведение може на място – *ad hoc* – да бъде натискана и променяна индексично. Чрез своите индексични провокации етнометодолозите взривяват рутината на контекста, проблематизират *ad hoc* обичайните значения на думите и нещата, но и именно чрез тези провокации изявяват обичайните значения, обективират рутината.

Всъщност, както отбелязва Кольо Коев, изразите, които използваме, са „принципно нееднозначни“ (пак там) – и то не само „Магазинът е затворен!“, и дори не само всекидневните изрази, но и всички изрази – включително научните дефиниции

⁹ Коев, Кольо, *Етнометодология и логика на всекидневното разбиране*. София: НБУ, 2017 (под печат).

¹⁰ Garfinkel 2008: 138; цит. по Коев 2017.

(„Намери $x!$ “, надявам се, бе достатъчен пример). Всъщност всички примери, които дадох, показват именно това: че както референтните фокуси на думите ни, така и обичайните значения, чрез които думите се свързват с други думи и референти, биват указвани индексично, т.е. тук-и-сега, събитийно, непредопределено. И то до степен, че индексичността – събитийното указване – може и често на практика блокира рутината, един или друг речеви навик.

Веднага трябва да се направят поне две уговорки:

Индексичността не противостои на рутината – това не са никакви взаимоизключващи се сили. Индексичността – непосредственото събитийно указване – работи дори и в случаите, в които речевата ситуация тече гладко, рутинно, без кризи в разбирателството, напълно тривиално. Вън от етнометодологическите експерименти, например, когато на мен ми кажат „Магазинът е затворен!“, аз обикновено и без да се замисля, си тръгвам. По същия начин, когато видя картинката с триъгълника, посягам да „намеря x “ по Питагоровата теорема. И т.н. Тривиалните случаи са безброй – впрочем те са тривиалното на втора степен: това, което най-често ни се случва. И все пак, какво в тези случаи е това, което ме кара да действам уместно, релевантно на събеседника или ситуацията – какво ме кара да разбере „намери x “ в значението на действие според Питагоровата теорема или пък да разбере „Магазинът е затворен!“ като имплициращ „Край на работното време! Елате утре!“? Един стандартен отговор е: кара ни навикът! Но този отговор е твърде схематичен – навикът не е просто матрица в главите ни, която ние едностранно да налагаме върху ситуацията, каквато и да е тя.

Ако внимателно декомпозираме възприятието си на картинката с триъгълника, ще видим, че гледането и разчитането на картинката текат примерно така: прочитам първо надписа „Намери $x!$ “, погледът след това се измества към фигурата на триъгълника, после към сантиметрите на едната и после на другата страна, вижда къде е „ x “, както и къде е знакът за правия ъгъл и „някъде по пътя“ включва в режим на навиково разпознаване на „правоъгълен триъгълник“, „катети“ и понеже аз поне я бях забравил, почвам да се чудя каква точно беше формулата на Питагоровата теорема. Впрочем последователността на фокусиране на елементите може и да е различна, а включването в навиково разпознаване по Питагор да е същото. При всички случаи обаче не е „Питагоровата теорема“, която да е пред-дадена като проста матрица и която „отведнъж“ да диктува разчитането на картинката. По-скоро е обратното: погледът фокусира *ето-този-надпис-*„Намери $x!$ “, след което фокусирането прекъсва, за да бъде препратено към *ето-този-друг-фокус-фигурата*, за да прекъсне и отново да

бъде препратено към *ето-този-надпис-3 см.*, и т.н. Както индексичното фокусиране на референтна точка, така и индексичното препращане от точка към точка, са напълно уникални и събитийни. И едва „някъде по пътя“ – не можем впрочем да определим точно кога – индексичното фокусиране и индексичното препращане опипом и постепенно се закачат за навика, фокусите и връзките между тях започват да текат „както обикновено“ – по Питагоровата теорема. Казано иначе, навикът започва да работи и работи само доколкото влиза в синхрон със събитийната индексичност. *Навикът работи не като матрица, а като познат маршрут, който постепенно се наслагва върху маршрута, по който актуално вървим.* Нещо повече, навикът работи само доколкото самият навик бива индексично указан – актуалният маршрут указва приликата си с някой от „познатите ни маршрути“.¹¹ Тъй че индексичността не просто не противостои на рутината – самата рутина не работи без индексично събитийно указване.

Но индексичността не противостои на рутината и по друга причина. В случаите, които показахме – условно ги нарекохме всичките „етнометодологически експерименти“, — та в тези случаи е видно, че понякога индексичността може и директно блокира една или друга пътека на навиково разпознаване, едно или друго обичайно значение на изразите. Но индексичността сякаш никога не блокира всяка възможна рутина. Да, тя блокира този или онзи навик, това или онова обичайно значение, но не и всеки навик и всяко значение изобщо. Напротив, *блокирането на навик става чрез превключване.* Индексичното фокусиране и индексичното препращане, когато блокират един определен навик, обикновено превключват в друг навиков режим. Ако не беше така, отговорите на тестовете нямаше да са иронични, а безсмислени. Самото превключване между навици обаче е индексично. *Индексичността работи както в, така и помежду навиците.* Понякога индексичността работи и *срещу навиците*, но никога срещу всички навици едновременно.

---

¹¹ Приоритетът на индексичността показва и защо включването на един или друг навик не може да бъде априори изключен като грешен. Актуалният маршрут указва един или друг от познатите маршрути, без да може да се каже предварително, че едното указване (на „намери х“ по Питагоровата теорема) е вярно, а другото („намери х“ в пространството) – е грешно. Това е особено видно в по-комплексни ситуации, например при шофиране, в които, въпреки и отвъд регламентациите на правилника, често не може да се каже предварително коя е добрата навикова реакция: да набиеш спирачка, да подадеш газ или да извиеш волана: това се подсказва от самата ситуация. Това впрочем е и решението на парадокса „заяк-патица“ – дали ще види заяк, или патица, не зависи от някакъв предварителен гешалт в главата ми, а от актуалната пътека, по която тръгва погледа ми при разчитането на изображението, която актуална пътека в движение прави късо съединение с една или друга позната пътека (а не матрица) на разчитане.

В заключение: Какъв е контекстът зависи от навиците – от вече отложените маршрути, чрез които елементите на контекста се свързват в някаква практическа регулярност и чрез които нещо се подрежда спрямо нещата от близкото му обкръжение. Какъв навик ще се задейства обаче (а отгук и: какъв ще е контекстът), това се указва изцяло индексично: откъм актуалната ситуация. Казано наобратно: индексичността указва навика, а навикът – контекста.

Използвана литература:

Вацов, Димитър. *Това е истина!* София: Нов български университет, 2016.

Коев, Кольо. *Етнометодология и логика на всекидневното разбиране*. София: НБУ, 2017 (под печат).

Derrida, Jacques. 2000. *Limited Inc*. Northwestern University Press, Evanston, IL.

Garfinkel, Harold and Harvey Sacks 1986. "On the Formal Structures of Practical Actions". *Ethnomethodological Studies of Work*. H. Garfinkel (ed.). London : Routledge,, p. 166.